

Спіс выкарыстанай літаратуры

1 Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / склад. Ф. Янкоўскі. – Мн.: Бел. навука, 2004. – 494 с.

2 Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя / Л. І. Бурак. – Мн.: Універсітэцкае, 1987. – 320 с.

С. В. ЧАЙКОВА

(г. Гомель, УА “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”)

НАЙМЕННІ ДЗІЦЯЧЫХ ГУЛЬНЯЎ У БЕЛАРУСКІХ ГАВОРКАХ

Асноўнай формай дзейнасці дзяцей, якая выконвае важную ролю як сродак фізічнага, эстэтычнага і інтэлектуальнага выхавання, з’яўляецца гульня. Існуе вялікае мноства беларускіх народных дзіцячых гульняў, апісанне якіх прадстаўлена ў энцыклапедыях, разнастайных зборніках і даведніках. Аб’ектам нашага даследавання з’явіліся назвы дзіцячых гульняў у народнай мове беларусаў. Многія лексемны маюць адрозненне як з найменнямі беларускай літаратурнай мовы, так і іншых гаворак, некаторыя наогул з’яўляюцца адзінкавымі і не зафіксаваны ў грунтоўных дыялектных слоўніках, а падаюцца вучонымі-моваведамі ў асобных артыкулах, якія ўключаны ў дыялекталагічныя зборнікі.

Хованкі – гэта ‘дзіцячая гульня, у якой той, хто водзіць, шукае астатніх удзельнікаў гульні, якія схаваліся’ [17, V/2, с. 207]. Назва матываваная, утварылася ад дзеяслова *хавáцца* (параўн. руск. *прятки* – ад дзеяслова *прятаться*). У літаратурнай мове назва-назоўнік ужываецца толькі ў множным ліку. Між тым, у беларускіх гаворках ужываюцца варыянты: як у адзіночным – *хавáнка*: *Дзеці ў хаванку гулялі а йон бег у камору і паваліўся, то цяпер во не ўняць* (Дзятл.) [16, с. 523]; *хóвалка*: *У ховалку гулялі, хавáлка*: *Дзеці ў ховалку гулялі* (Петр., Калінк.) [10, IX, с. 160], так і ў множным ліку – *хавáнкi*: *Хлопцы, давайце ў хаванкі гуляць* (Гродз.) [20, с. 247], *Мы ў хаванкі гулялі* (Астр.) [14, с. 274] і *хóвалкi*: *Дзеці бегаюць, відаць у ховалкі гуляюць* (Лельч.) [7, с. 58], *Нашы дзеці любяць гуляць у ховалкі* (Хойн.) [9, IX, с. 173], *А чого ты з імі у ховалкі не гуляеш?* (Лоеўск.) [21, с. 395]. На Брэстчыне зафіксаваны лексічныя сінонімы

засту́канкі: Дзеці ў застуканкі граюць (Стол.) [12, с. 17] і **плю́скі** (Пруж.) [1, с. 31].

Для наймення ‘гульні, у якой адзін з удзельнікаў з завязанымі вачамі ловіць астатніх’ – **жму́ркі** [17, II, с. 257] – на Лоеўшчыне ўжываецца лексічны сінонім у двух фанетычных варыянтах **еры́** (*Давайце гуляць у еры: я найду і злаўлю*) і **яры́** (*У тые яры як набегалася, дак чуць да пасцелі даплелася*) (Лоеўск.) [22, с. 430].

Тлумачальны слоўнік беларускай мовы падае значэнне слова **ану́ка** як ‘беларуская народная камандная гульня ў мяч’ [17, I, с. 257]. Беларуская апука (*Хадзем у апуку гуляць* (Браг.) [8, с. 11]) злёгка нагадвае папулярны бэйсбол, у які гуляюць больш чым у 120 краінах свету. Для яе патрэбны дзве каманды, біта і невялікіх памераў мячык, які таксама называецца апука, прычым у дзіцячай гульні яго рабілі з ануч.

Колькасць гульцоў у дзіцячай гульні **пі́кар** не абмежавана. Кожны меў свой кіёк, патрэбны быў таксама невялікі (10 см вышыні таўшчыні) кавалак дрэва або стары металічны кубак ці бляшанка – пікар. У дыялектных слоўніках і матэрыялах да іх зафіксавана назва гэтай гульні ў такім жа варыянце – **пі́кар**: *Дзеці цэлымі днямі ў пікара іграюць, як прыдзя вясна* (Наваг.) [19, с. 112], *Пыгуляем у пікара заўтра, а сянні пыгуляем у чыжыка* (Мсцісл.) [12, с. 72], *Мы бывала, як толькі вясна прыйдзе, цэлымі днямі ў пікара гулялі* (Глыб., Докш.) [14, II, с. 145], *Гэта гульня, аналагічная пігарцы, але замест калодачкі ўтыкаецца ў зямлю кіёк* (Карэл.) [7, с. 61], *Дзяцьмі ў пікара надта любілі гуляць* (Івац.) [3, с. 180], варыянце **пі́кер**: *Дзеці гулялі ў пікер* (Іўеў.) [15, III, с. 516], словаўтваральных варыянтах **пі́гарка**: *Пігарка – гэта дзіцячая гульня са збіваннем калодачкі* (Карэл.) [7, с. 61] і **пікі́та**: *Ну, згуляем ў пікіту* (Глыб., Докш.) [14, II, с. 145]. У весцы Арцёмаўка былога Мілаславіцкага раёна (цяпер Клімавіцкі) Магілёўскай вобласці гэтая гульня вядома пад назвай **і́лка**: *Дзеці гулялі ў ілку. Дык адзін зымахнуўся, штоп хырашэнька ўдарыць мячыка, дык ўдарыў зніцільку пы руке таго, хто вадзіў* [2, с. 214].

Дзіцячая гульня, у якой гульцы збіваюць кіёчак з пэўнай адлегласці называецца **клёк** (Гэтую назву носіць і выструганая палачка, круглая, невысокая, 15-20 см): *У клёка мы весной гуляем* (Лоеўск.) [22, с. 159], *Дыты гралісь в клёка: пыску кучычку малую, встромыт палочку і кыямы збывают* (Кам.) [5, с. 66], *Бывало, да ночы гулялі ў клёк* (Івац.) [3, с. 110], *Я ў клёк натто любіў гуляць, маці на вячэру кліча ні даклічыцца* (Гродз.) [20, с. 108].

У гомельскіх гаворках дзіцячая гульня са збіваннем палачак кіямі мае найменні **клёц**: *Як толькі снег сыходзіць пачыная, і дзеці ў клёца пачынаюць гуляць* (Чач.) [9, с. 79]. Для дзіцячай гульні, падобнай на гарадкі, у магілёўскіх гаворках ужываецца лексема **дзед**: *Хлопцы, дывайце ў дзеда гуляць* [12, с. 28].

На Тураўшчыне адна з дзіцячых гульняў мае назву **калікала**. Вось яе апісанне інфармантам: *“Дзве каманды выстройваюцца ў адзін рад насупраць адна адной і бяруцца за рукі. Адна каманда выклікае: “Калікала, а ў чом слуга? Пятаго, дзесятаго, к нам Пецю сюды”. — Выкліканы бяжыць і стараецца разарваць ланцужок другой каманды. Калі яму гэта ўдаецца, то ён забірае аднаго іграка з гэтай каманды ў сваю. Калі ж не, то сам застаецца ў ёй”* [18, II, с. 178].

Тут таксама дзеці гулялі ў **вбрана**: *Поберуцца дзеўкі ззаду. А ворон крычыць: кра, есць хочу! А мы не пускаем і дразнім: кра, елыкá, выць собе езыкá. Вось як апісваюць гульню складальнікі “Тураўскага слоўніка”: За матку трымаецца многа дзяцей, адно за другое. Мэта ворана схпіць і адарваць хвост, пры гэтым ён не даецца, а матка гоніць ворана. Іншы варыянт дразнілкі: ялыкá, выцегла езыкá* [17, I, с. 141].

Чы́жык – гэта ‘дзіцячая гульня, у якой заостраная з двух канцоў палачка заганяецца кіем у круг’ [16, V/2, с. 326]. У брэсцкіх гаворках для яе наймення ўжываецца як унармаваная адзінка **чы́жык** (*Чыжык мая любімая была гульня*) (Івац.) [3, с. 249], так і варыянт **ці́жык** (*Зараз дзеці забыліся, як граюць у ціжыка, а некалі я натто любіў гуляць у яго*) (Івац.) [3, с. 243].

Адна з самых папулярных гульняў з мячом, якая мае рускія назвы **вышибáлы**, **выбивáлы**, у “Дыялектным слоўніку Лоеўшчыны” фіксуецца пад найменнем **кон**. Вось як тлумачаць яе інфарманты: *Кон – гульня у мяч. Адводзяць поле, поделяюцца на две парцеі, беруць мяч і кідаюць. У кого папаў, той выходіць* [22, с. 162]. Гульня дзяцей у мяч, які кідалі на дах, у Лоеўскім раёне мае назву **страхаві́к**: *А де Лёня? – Вон там, у страхавік гуляе* [22, с. 342]; тут таксама існавала дзіцячая гульня **леско́вачка**: *Хаді гуляць у лесковачку* [22, с. 186].

У гульню з мячом **штáндр** гуляюць дзеці рознага ўзросту і полу. Адна ўмова – дзеці павінны ведаць адзін аднаго па імёнах. Першы гулец падкідвае мяч і крычыць імя. Той, каго назвалі, ловіць мяч, а ўсе ўдзельнікі разбягаюцца ўбакі. Злавіўшы мяч, названы крычыць “Стоп!” і стараецца ў кагосьці папасці мячом. Калі папаў, ужо другі становіцца вядучым, калі не – зноў водзіць першы. Гэта гульня ў Гомельскім раёне мае варыянты назваў: **штáндар** і

штэндар: Штандар – гэта гульня. Мы часта ў штэндара гулялі. [10, X, с. 145].

Дзіцячая гульня, пры якой канец палачкі, якая пад нахілам вытыркаецца з ямачкі, удараюць б'ольшай палкай, ікнучыся хуткім ударам адбіць у паветры як мага далей ад сябе, у Столінскім раёне носіць назву *скáчки*: *Зарэ набачым, хто ў кого выграе ў скачкі* (Стол.) [13, с. 42]. Варыянт *скóчка* ў Мядзельскім раёне мае іншае значэнне – гэта 'дзіцячая гульня "ў класікі": *Усе малыя дзеці вельмі ж любяць у скóчку гуляць* (Мядз.) [11, с. 102]. Магчыма, з гэтым жа значэннем у брэсцкіх гаворках ужываецца варыянт *скóканка*: *Нэ крутытэса тут, ідытэ у скоканку пограйтэ* (Стол.) [4, с. 57].

Цікавай з'яўляецца назва дзіцячай гульні *б'умкало* (прымацаваная да акна бульбіна, якою з дапамогай доўгай ніткі стукалі па шыбе): *Мы не раз бумкало суседзям робілі увэчэры* (Стол.) [13, с. 6]. Назва, верагодна, утварылася ад дзеяслова *б'умкаць*, які мае значэнне 'ўтвараць гукі, падобныя на гукі вялікага звана, бубна і пад'. [17, I, с. 419]. Тут таксама фіксуецца складаная назва дзіцячай гульні *цюркі-палкі*: *Давай вырэжэм цюркі ды п'ідэм граты в цюркі-палкі* (Стол.) [6, с. 95].

Назву *рэпка* маюць традыцыйны танец і гульня. "Шматлікія варыянты гульні сталі дзіцячымі. Галоўны матыў яе – выцягванне дзіцяці, "рэпкі", з агульнага рада" [21, с. 440]. У "Краёвым слоўніку ўсходняй Магілёўшчыны" адзначаны фанетычны варыянт *рэпка*: *Дзеці гулялі ў репку* (Касцюк.) [2, с. 387].

Гульня *чахарда* згодна з Тлумачальным слоўнікам беларускай мовы – гэта 'гульня, у якой ігракі па чарзе скачуць цераз сваіх партнёраў, што стаяць сагнуўшыся ці на карачках' [17, V/2, с. 310]. У Краснапольскім раёне Магілёўскай вобласці яна мае найменне *пірпрыжкі*: *Давай гуляць у пірпрыжкі* (Краснап.) [2, с. 330].

У магілёўскіх гаворках зафіксаваны наступныя назвы дзіцячых гульніў: *клёст*: *Пойдзім гуляць у клёст, я палычку ўжу зьдзелыў* (Краснап.) [2, с. 227], *ныміра*: *Пойдзім, хлопцы, ны пынадворык і будзім гуляць у ныміра* (Касцюк.) [2, с. 293] і *шара*: *Толькі зьдзелылі ямычкі, сталі гуляць у шара, дык адзін, як ударыў шараўнёю таму, што на тэй бок шара, у нагу, дык той аж ськінеў* (былы Мілаславіцкі, цяпер Касцюковіцкі раён) [2, с. 495].

Гульня ў "чорта і анёла" тут мае найменне *бымба*: *Гулялі ў бымбу, я папаўсь к чорту* (Краснап.) [2, с. 98], гульня ў "немцаў" – *немец*: *У немец гуляюць дзеці і дарослыя хлопцы* (Касцюк.) [2, с. 284].

У рабоце Апанаса Цыхуна “Скарбы народнай мовы (3 лексічнай спадчыны насельнікаў Гарадзенскага раёну)” падаецца назва дзіцячай гульні хлопчыкаў у горадзе Гродна – *ма́ялка* і яе апісанне: ‘*Вырэзвалі маялку з аўчыны, прывязвалі круглы кусочак волава і – маялка гатова, падбівалі нагой і так гулялі*’ [20, с. 11].

Сярод народна-дыялектных назваў дзіцячых гульняў адзначана мнагазначнасць і аманімія. Так, ніжэйпададзеныя лексемы маюць па два значэнні: *ану́ка* 1) ‘дзіцячая гульня’ і 2) ‘самадзельны дзіцячы мяч’: *Кідай ану́ку мне* (Браг.) [8, с. 11]; *во́рон* 1) ‘дзіцячая гульня’ і 2) ‘персанаж у гэтай гульні’ (Тураўшчына) [18, I, с. 141]; *і́лка* 1) ‘лапта, дзіцячая гульня з мячом’ і 2) ‘палка, якой б’юць мяча ў гульні ў лапту’: *Дай ілку, я буду падгіліваць* (Краснап.) [2, с. 214]; *клёк* 1) ‘дзіцячая гульня’ і 2) ‘драўляны кіёчак у дзіцячай гульні’ (Івац.) [3, с. 110]; *клёц* 1) ‘дзіцячая гульня’ і 2) ‘палка пры гульні ў клёц’: *Сам закінуў клёц, сам ідзі і шукай* (Чач.) [9, с. 79]; *кон* 1) ‘дзіцячая гульня ў мяч’ і 2) ‘месца або лінія, дзе стаяць удзельнікі гульні’: *Хлопцы станавіцеся на кон, будзям пачынаць* (Гродз.) [20, с. 110]; *цюркі-палкі* 1) ‘дзіцячая гульня’ і 2) ‘невялікая (сантыметраў 25–30) тонкая палка для гульні ў цюркі-палкі’ (Стол.) [6, с. 95].

Аманімічнымі з’яўляюцца наступныя дыялектныя адзінкі:

*бу́мкало*¹ – ‘дзіцячая гульня’ і *бу́мкало*² – 1) ‘пра таго, хто надакучае размовай’: *Годзі, бу́мкало, гаворыў тэ, шчо не трэба*; 2) ‘радыё’: *Выключэ́тэ бу́мкало, ужэ́ голова бо́ліць* (Стол.) [13, с. 6];

*во́рон*¹ – ‘дзіцячая гульня і персанаж у гэтай гульні’ і *во́рон*² – ‘крумкач’: *Сором не ворон, очэй не вудзерэ* (прымаўка) (Тураўшчына) [18, I, с. 141];

*клёк*¹ – ‘дзіцячая гульня’ і *клёк*² – 1) ‘розум’: *Нема у це́бе клёку у галаве*; 2) ‘сіла’: *А мой, думаеце, добры, сколькі з моладасці клёку вуцег* (Лоеўск.) [22, с. 159], *Жыто зусім прапало, у ім ніякаго клёку німа* (Гродз.) [20, с. 108];

*леско́вачка*¹ – ‘дзіцячая гульня’ і *леско́вачка*² – ‘маленькі гаршчок’: *Прыставіла сёдни баршчу адну лесковачку: ніхто яго цепер і есі не хоча* (Лоеўск.) [22, с. 185].

Самым хуткім, плённым і цікавым для дзяцей шляхам засваення роднай мовы і яе надзейным захавальнікам з’яўляецца працэс гульні. Гульнівы фальклор беларускай мовы прадстаўлены разнастайнымі найменнямі дзіцячых гульняў, большасць з якіх занатавана ў спецыяльных зборніках і даведніках. Разам з тым, у беларускіх народных гаворках сустракаецца пэўная колькасць назваў дзіцячых гульняў, якія адрозніваюцца ад унармаваных адзінак фанетычнымі,

акцэнтнымі, словаўтваральнымі, марфалагічнымі асаблівасцямі або наогул маюць сінанімічныя лексемы.

Скарачэнні назваў раёнаў

Брэсцкая вобласць: Драг. – Драгічынскі, Івац. – Івацэвіцкі, Кам. – Камянецкі, Пруж. – Пружанскі, Стол. – Столінскі; *Віцебская вобласць*: Глыб. – Глыбоцкі, Докш. – Докшыцкі; *Гомельская вобласць*: Браг. – Брагінскі, Калінк. – Калінкавіцкі, Лельч. – Лельчыцкі, Лоеўск. – Лоеўскі, Петр. – Петрыкаўскі, Хойн. – Хойніцкі, Чач. – Чачэрскі; *Гродзенская вобласць*: Астр. – Астравецкі, Гродз. – Гродзенскі, Дзятл. – Дзятлаўскі, Іўеў. – Іўеўскі, Карэл. – Карэліцкі, Навагр. – Навагрудскі; *Магілёўская вобласць*: Касцюк. – Касцюковіцкі, Краснап. – Краснапольскі, Мсцісл. – Мсціслаўскі, Шкл. – Шклоўскі; *Мінская вобласць*: Мядз. – Мядзельскі.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1 Босак В. М. 3 лексікі роднай вёскі (вёска Смаляніца Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці) / В. М. Босак, А. А. Босак // Народныя скарбы : дыялекталагічны зб. (Да 80-годдзя А. А. Крывіцкага) / рэд. Л. П. Кунцэвіч ; Ін-т мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі. – Мінск : Права і эканоміка, 2008. – С. 31–32.

2 Бялькевіч, І. К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны / І. К. Бялькевіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1970. – 512 с.

3 Зайка, А. Ф. Дыялектны слоўнік Косаўшчыны / А. Ф. Зайка. – Слонім : Слонімяская друкарня, 2011. – 272 с.

4 Казачок, Я. І. Гарадзенскі дыялектны слоўнік / Я. І. Казачок // Народныя скарбы: дыялекталагічны зб. (Да 80-годдзя А. А. Крывіцкага) / рэд. Л. П. Кунцэвіч ; Ін-т мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі. – Мінск : Права і эканоміка, 2008. – С. 49–59.

5 Клімчук, Д. Ф. Слова з-пад Белавежскай пушчы / Д. Ф. Клімчук. // Жывое наша слова: дыялектал. зб. : (Да 90-годдзя чл.-кар. НАН Беларусі Ю. Ф. Мацкевіч) / НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа / рэд. Л. П. Кунцэвіч, І. Я. Яшкін. – Мінск : Беларуская навука, 2001. – С. 63–78.

6 Клундук, С. С. Слова да слова – будзе мова : дыялектны слоўнік в. Фядоры / С. С. Клундук ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2010. – 100 с.

7 Крамко, І. І. Матчына слова / І. І. Крамко // Жывое народнае слова: дыялектал. зб. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – С. 55–64.

8 Купрыенка, В. А. Матэрыялы да слоўніка гаворак Мазырскага Палесся : вучэб. дапам. для студэнтаў філалагічнага факультэта

беларускага аддзялення / В. А. Купрыенка, В. В. Шур. – Мазыр : Мазырскі дзяржаўны педагагічны інстытут, 1996. – 70 с.

9 Курцова, В. М. З народнага слоўніка / Жывое народнае слова: Дыялектал. зб. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – С. 76–83.

10 Матэрыялы для дыялектнага слоўніка Гомельшчыны //Беларуская мова / Гомел. дзярж. ун-т; [рэдкал.: У. В. Анічэнка (гал. рэд.) і інш.]. – Мінск : БДУ, Вып. 9. Т–Х 1981. – 175 с.; Вып. 10. Х–Я. – 1982. – 160 с.

11 Матэрыялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак / пад рэд. М. А. Жыдовіч. – Мінск : Выд-ва БДУ, 1977. – 144 с.

12 Матэрыялы да абласнога слоўніка Магілёўшчыны / [укл. М. В. Абабурка, Л. І. Аляксеенка, М. П. Бузук і інш.; рэд. А. А. Крывіцкі, І. Я. Яшкін]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1981. – 128 с.

13 Пашкевіч, М. І. Рубельскі лексіка-фразеалагічны слоўнік: для студ.-філолагаў / М. І. Пашкевіч; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна, філал. фак., каф. беларус. мовазнаўства. – Брэст : выд-ва БрДУ, 2008. – 66 с.

14 Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны : у 2 ч. / склад. : Г. К. Семянькова, Т. А. Грачыха, А. С. Дзядова [і інш.]; – Віцебск : УА “ВДУ імя П. М. Машэрава”, 2014. – Ч. 2. – 358 с.

15 Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча : у 5 т. / [уклад. Ю. Ф. Мацкевіч і інш.]; рэд. Ю. Ф. Мацкевіч]. – Мінск : Навука і тэхніка. – Т. 3. М–П. – 1982. – 536 с.; Т. 5. С– Я – 1964. – 563 с.

16 Сцяшковіч, Т. Ф. Слоўнік Гродзенскай вобласці / Т. Ф. Сцяшковіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1983. – 671 с.

17 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / пад агульн. рэд. К. К. Атраховіча (Кандрата Крапівы). – Мінск : Беларус. Сав. энцыклапедыя імя Петруся Броўкі. Т. 1. А–В. – 1977. – 608 с. ; Т. 2. Г–К. – 1978. – 768 с.; Т. 5. Кн. 2. У–Я. – 1984. – 608 с.

18 Тураўскі слоўнік : у 5 т. / склад. А. А. Крывіцкі, Г. А. Цыхун, І. Я. Яшкін [і інш.] – Мінск : Навука і тэхніка, Т. 1. А–Г. – 1982. – 255 с.; Т. 2. Д–К. – 1982. – 271 с.

19 Усціновіч, Г. К. Да слоўніка Навагрудчыны / Г. К. Усціновіч // Жывое народнае слова : дыялектал. зб. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – С. 105–115.

20 Цыхун, А. Скарбы народнай мовы (з лексічнай спадчыны насельнікаў Гарадзенскага раёну) / А. Цыхун. – Гародня : Гарадзенская бібліятэка, 2014. – 329 с.

21 Этнаграфія Беларусі: энцыкл. (Беларус. сав. энцыкл. ; рэдкал. : І. П. Шамякін (гал. рэд.) і інш. – Мінск : БелСЭ, 1989. – 575 с.

22 Янкова, Т. С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны / Т. С. Янкова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982. – 432 с.